

HUMANISTICKE STUDIJE

12 | 2024

UNIVERZITET
DONJA GORICA

ČASOPIS HUMANISTICKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Primijenjena etika“:
Kristina Bojanović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo);
8. Kristina Bojanović (Podgorica).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. [Ratko Božović.]

Sekretarka: Kristina Bojanović

Dizajn: [Mile Grozdanić]

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Sonja Živaljević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2024.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

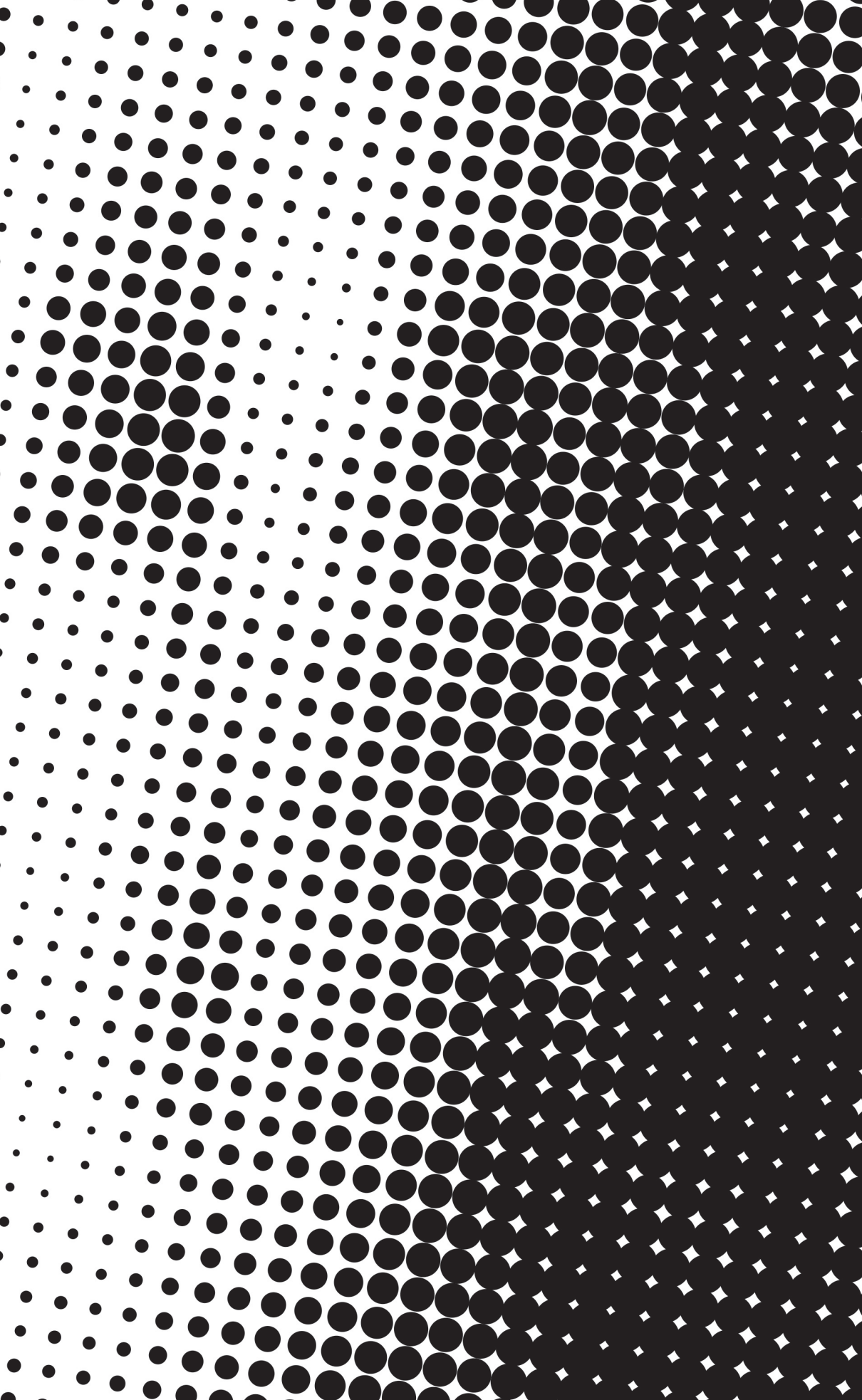
Uz temat ovog izdanja Humanističkih studija /7/

DIO I TEMA BROJA: Primijenjena etika
DEJL ŽAKET Šta je posao novinara? /13/
DEJL ŽAKET Cenzura i uskraćivanje informacija radi višeg dobra /25/
MARK IZRAEL i IJAN HEJ Zašto uopšte da brinemo o etici? /39/
MARK IZRAEL i IJAN HEJ Činiti dobro i
izbегavati da se naudi drugima /49/

DIO II Četiristo godina od rođenja Bleza Paskala
MILOSAV GUDOVIC Paskal, ili o lađi ne-izvesnog /67/
KRISTINA BOJANOVIĆ Blez Paskal: Misao kao etička kategorija /73/

DIO III Trista godina od rođenja Imanuela Kanta
IMANUEL KANT Ogled o mentalnim bolestima /83/
MOMČILO T. SELESKOVIĆ Kriticism /93/
KRISTINA BOJANOVIĆ Život po maksimama.
O knjizi Manfreda Kuna, *Kant. Biografija* /103/

DIO IV Prikazi
NIKOLA BANIĆEVIĆ Džon Meršajmer i Sebastijan Rosato,
Razum i moć: kako države misle /113/
ILIJA VUJAČIĆ Milan Podunavac, *Režimi straha* /117/
KRISTINA BOJANOVIĆ Arnold Tojnbi, *Proučavanje istorije* /127/

Milan Podunavac, *Režimi straha,*
Humanističke studije,
Podgorica, 2022.
(Ilija Vujačić*)

Profesor Milan Podunavac, jedan od vodećih teoretičara beogradske ali i balkanske škole političkih nauka, je na balkanskim prostorima, već daleke 1993. godine, prvi unio problematiziranje odnosa straha i politike, kao i teorijsku heurističku matricu „politike straha” za analizu i proučavanje tzv. negativnih političkih režima. Od tada, kada je prvi put u naš akademski istraživački prostor unio pojmove „nasilne političke mobilizacije” („strah,” „razaranja legaliteta,” „kvazi-legitimitet” i „ne-poredak,”) za analizu „režima straha” (cezarizma i despotizma), profesor Podunavac je stalno nadograđivao i produbljivao svoja istraživanja odnosa straha i politike. To će prvo rezultirati zajedničkom knjigom sa Džonom Kinom (John Keane) i Krisom (Chris) Sparksom, *Politika i strah*,¹ a na kraju i ovom autorskom knjigom *Režimi straha*. U međuvremenu je objavljivao tekstove u domaćim i stranim časopisima i zbornicima radova, učestvovao na konferencijama na brojnim univerzitetima u regionu i Evropi i predavao o odnosu poretka i straha, odnosno o „negativnoj politici” i „negativnim režimima”.

Pri tome treba imati u vidu da „režimi straha” nije samo zgodna metafora, nego ključna teorijska kategorija i analitička alatka. Podunavac reafirmiše ovu u glavnom toku političke teorije dugo zapostavljaju i samo sporadično analiziranu ideju, označavajući elemente one tradicije koja je — oslonjena na polje „negativne politike” — tematizovala odnos straha i poretka i centralnu ulogu straha u razmatranju problema političkog poretka i nastojanjima da se izbjegnu kolektivne posljedice straha u društvu.

Njegova istraživanja ne predstavljaju samo reafirmaciju teorijskog koncepta straha, koji je uprkos njegovoj važnosti i samoočiglednosti uglavnom bio zanemaran, nego predstavljaju jednu dosljednu i koherentnu teorijsku analizu političkih poredaka u okviru „politike straha”, ali nose i snažan normativni naboj i praktično-politički zadatak. S uvidom da se „suštinske bitke sa strahom ne mogu dobiti”, Podunavac ukazuje da je pod određenim uslovima moguće

* Prof. dr Ilija Vujačić, Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica; Ilija.Vujacic@udg.edu.me

¹ Milan Podunavac, John Keane, Chris Sparks, *Politika i strah*, s engl. preveli Hana i Srđan Dvornik, Politička kultura, Zagreb, 2008.

izbjeći institucionalizovane (naročito političke) zloupotrebe destruktivnih i iracionalnih strahova. I tu se otkriva velika neravnoteža između važnosti straha za politička društva i opšteg zanemarivanja u političkoj teoriji.

Inače, ova tema je ponovo unijeta u političku teoriju 20. vijeka nakon decenija dominacije tzv. liberalizma pravâ. Dobro uređeno društvo (društvo sigurnosti i blagostanja) poslije Drugog svjetskog rata je u centar pažnje izbacilo problem društvene pravde (pravedne raspodjele resursa i dobara), sa ključnom knjigom Džona Rolsa *Teorija pravde* (1971) sa pretpostavkom da su blagostanje i sigurnost odlike tog dobro uređenog društva: „U vrijeme relativnog blagostanja i sigurnosti, politički liberalizam je bio fokusiran na pitanja individualnih sloboda pojedinca i pravedne raspodjele resursa, pretpostavljajući da je moderno političko društvo manje ili više slobodno od razarajućih neizvjesnosti” (*Režimi straha*, str. 11). Na taj način je pretjerano optimistička liberalna analiza rađala samozadovoljnu liberalnu tradiciju, koja je zagospodarila političkim diskursom, zapostavljajući samoočiglednost i razornost političkih strahova i bavila se uglavnom ustavnim mehanizmima „kroćenja straha”. Zapostavljeni su bili naponi klasičnih političkih liberala: Monteskjea (Montesquieu), Tokvila (Tocqueville), Konstana (Constant) i Gizoa (Guizot) koji su bili „preokupirani traženjem odgovora na zastrašujuće uslove u kojima su živjeli” (str. 12). Ipak, mimo tog glavnog toka savremenog političkog liberalizma pojavila se značajna struja političkih mislilaca koji su obnovili istraživanje straha u političkoj teoriji: Džudit (Judith) Sklar, Hana Arent (Hanna Arendt), Franc Nojman (Franz Neumann), Guljelmo Ferero (Guglielmo Ferrero), Ištván Bibó (István Bibó), Marta Nusbaum (Martha Nussbaum) i vratili moderne liberale istraživanju politike straha.

Profesor Podunavac je među onim teoretičarima koji su uvidjeli, poput Džudit Sklar, da smo daleko od ideala dobro uređenog društva, kako ga je ocrkala savremena liberalna politička teorija, i da nakon umnožavanja negativnih režima i negativnih politika i eksplozije terorizma, fundamentalizma i autoritarizma u ovom vijeku, sebi moramo postaviti mnogo dostižnije i realnije ciljeve. Što je postavilo na dnevni red pitanje neizvjesnosti i straha i vodilo dopuni „liberalizma pravâ” „liberalizmom straha,” to jest, promišljanjem kako svijet učiniti manje brutalnim, zastrašujućim i nezvjesnošću bremenitim životom, ili kako bi Sklar rekla, da gradimo „manje brutalan i iracionalan svijet.” Tako profesor Podunavac problematizira dobro uređeno društvo iz ugla odstupanja ili nestajanja sigurnosti u njemu. Specijalnost profesora Podunavca jeste odnos straha i političkog poretka.

Ovaj metodički pristup iz ugla negativnih režima (to jest onih režima koji se služe proizvodnjom straha, nasiljem i brutalnošću) se pokazao plodonosan za istraživanje, tako da je njegov cjelokupni istraživački rad u posljednjih trideset godina — u kome se profesor Podunavac bavio političkom kulturom, legitimitetom, građanstvom, konstitucionalizmom, konstruktom drugog, politikom priznanja, borbenom

demokratijom, odnosom poretka i pristanka² — prolazio metodološki kroz filter odnosa straha i politike. U tom smislu su i svi njegovi radovi i istraživanja na ove teme vođeni iz heurističkog ugla odnosa straha i politike. Odnosno, ove teme je proučavao iz novog ugla: „kako društvo i građane odbraniti od različitih formi ‘vladavinske brutalnosti’”.

Kao liberalni mislilac profesor Podunavac je pošao od promišljanja šta je to što najviše ugrožava slobodu pojedinca i društva. I došao do zaključka da je to strah („...društvo okovano strahom je neslobodno društvo”) (str. 15). Polazeći od premise da „u društvu, i kada je dobro uređeno, uvijek je višak okrutnosti, nasilja, nepravde i nejednakosti” (str. 6), profesor Podunavac je sebi postavio zadatak da ukaže na korijene negativne politike i na taj način ukaže na načine njihovog iskorjenjivanja, umanjena ili bar amortizovanja. U tom smislu se posebno bavio tzv. režimima straha, autoritarnim porecima despotizma i cezarizma (u kojima se strah javlja kao „energetski princip” ili pokretački mehanizam negativnih režima i negativne politike), ali i manje sudbinskim i sudbonosnim negativnim režimima, poput „liberalne” ili „populističke demokratije”. Za razliku od teorije pravde koja treba da opravda određen tip raspodjele u društvu, teorija straha nema potrebe za bilo kakvim opravdanjima, ona se oslanja na samorazumljivost i samoočiglednost straha.

Knjiga *Režimi straha* predstavlja skup radova objavljenih u raznim domaćim i stranim časopisima posvećenim ovoj temi i ovakvom normativnom opredjeljenju autora. Međutim, s obzirom na pristup, unutrašnju strukturu knjige i uzajamnu povezanost tekstova, iako su pisani različitim povodima, ovi tekstovi predstavljaju koherentnu cjelinu. Razlog tome je da je profesor Podunavac u posljednjih trideset godina u području politike straha i da su svi raznoliki tekstovi nastajali iz tog metodičkog i heurističkog ugla, pa zato i predstavljaju jednu koherentnu cjelinu. Knjiga se, naime, čita kao jedna cjelovita studija politike straha, a ne kao zbirka različitih tekstova.

Prvo je data jedna zaokružena teorija straha, da bi uslijedile rasprave o evropskim i balkanskim strahovima, završavajući sa kontekstualno analizom režima straha na Balkanu. Knjiga se sastoji iz četiri poglavlja: „Politička teorija straha”; „Konstitucionalizam i demokratizacija straha”; „Režimi straha” i „Režimi straha shvaćeni kontekstualno”. Prva tri poglavlja su uglavnom teorijskog i heurističkog karaktera, gdje se razmatraju temeljna pitanja političke teorije straha, osnovne kategorije i analitička oruđa, kao i svojevrsna „intelektualna istorija političkih strahova” i političkih teorija straha.

² Ovo nije prvi put da profesor Podunavac unosi u našu političku misao nova istraživačka područja. Tako je prvi započeo istraživanja legitimnosti (*Politički legitimitet*, „Rad”, Beograd, 1988); političke kulture (*Politička kultura i politički odnosi*, „Radnička štampa”, Beograd, 1982); građanstva („Čovjek i građanin”, RU Veljko Vlahović, Subotica, 1977 i *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Beograd, 1998); i republikanizma (*Republikanizam: teorija, nasleđe, principi*, CID, Podgorica, FPN, Beograd, 2014).

Podunavac se ne bavi egzistencijalnim strahovima: od „bogova, smrti, bolesti, gubitka, drugih, moći, stranaca, nepoznatog...oluja, poplava” (str. 12) i straha od zagađenog vazduha, hrane i vode, već se ograničava na one strahove koji su vezani za politički poredak. Početak političke teorije straha je svijest o tome da „odbrana slobode oslanjanjem samo na postojeće institucije i ideologije nije dovoljna” (str. 13), a naročiti dodatni motiv za bavljenje ovom tematikom je „vladavinska brutalnost” režimâ straha, što „rastače politički poredak, koji se sve više urušava u stanje bezakonja, anarhije i nesigurnosti. Razaraju se socijalni, politički, simbolički ‘sigurnosni alati’ kojima se društvo bori protiv straha i neporetka” (str. 13), a sa njima i legalitet.

Strah i poredak

Profesor Podunavac posebnu pažnju posvećuje strahu od neporetka, sintagmi koja se odnosi na raspršen, eluzivan, difuzan, nejasan i kategorijalno teško „ukrotiv” i skoro neuhvatljiv strah „bez jasne adrese i izvora,” koji se ne može jasno identifikovati zbog višestrukih izvora koji ga izazivaju: „Strah nije ništa drugo ... do zajedničko ime za polje nesigurnosti i prostor neizvjesnosti praćeno našom nemoći da odgonetnemo izvorišta opasnosti kojima smo izloženi” (str. 12).

Strah onemogućava racionalno razmišljanje, pa je neprijatelj nezavisne ličnosti, slobode i liberalnih vrijednosti. Zastrašen čovjek ne odlučuje slobodno. Zato se, po profesoru Podunavcu, među osnovnim slobodama nalazi sloboda od straha. Jer kada se poredak rastače i urušava u bezakonje, besporedak, anarhiju i nesigurnost — tek tada postajemo svjesni važnosti i egzistencijalne nužnosti poretka. U takvoj situaciji se uzajamno pothranjuju strah vlastodržaca i strah građana, što je vidljivo u režimu straha u Srbiji: „Vlast ne vjeruje građanima, pa otuda osobito stanje ‘policijske države’; podjednako, narod ne vjeruje u vlast, koja je tehnologiju zavodjenja (‘dobrovoljno ropstvo’) i pacifikacije otpora zamijenila otvorenom i neskrivenom represijom i nepovjerenjem prema građanima” (str. 13–14). Režim straha — despotizam — se razlikuje od svih drugih režima po tome što je nepopravljiv (str. 16), a odlikuju ga ropska priroda — de Bosijeovo (Etienne de la Boétie) „dobrovoljno ropstvo” i despotiska vladavina.

Polazeći od činjenica koje „temeljno mijenjaju pojam političkog” (kao što su naraslo javno podozrenje i prezir prema demokratiji i normalizacija „novih despotija”) autor za osnovni cilj svog istraživanja postavlja da „analizom alata kojima se služi i oslonom na političku memoriju političke teorije”, pokaže „šta je to na šta se građani mogu osloniti u odbrani svojih javnih i političkih sloboda i svoga integriteta” (str. 15). Njegovo metodično polazište je nepostojanje posebnog metoda političke nauke — jer „ona ima u svojoj konačnici samo fokus, dijalektički odnos dominacije i slobode” (str. 15). Polazeći od tog „metodičkog polazišta” profesor Podunavac izlaže i tumači kratku

genealogiju i „intelektualnu istoriju političkih strahova” kod Tukida, Tacita, Hobsa, Nojmana, Sklarove, Ferera i Biboa.

Minimalno određujući strah kao prvu, najsnažniju, defanzivnu, imobilizirajuću i destruktivnu emociju koja pripada „tamnoj strani” ljudske prirode (str. 16–19) i podsjećajući da je na pročeljima javnih ustanova u Rimu stajao zapis *amore et timore* (ljubav i strah) kao podsjetnik na dva temelja rimske imperijalne moći, prof. Podunavac prelazi na političke strahove. Naime, on polazi od činjenice da je oslobađanje od strahova još od Hobsa (Hobbes) do Ruzvelta (Roosevelt) i Ferera razlog stvaranja političke vladavine, „najvažnijeg među ... proizvodima civilizacije” i „oružja za odbranu čovječanstva od njegovih najvećih strahova, straha od neporetka i straha od rata”, jer je „funkcija države i poretka...u tome da ljude oslobode od straha i zaštite jedne od drugih” (str. 29). Ali tu nastupa „paradoks političke vladavine” koja treba da oslobodi od strahova, a sama „proizvodi posebnu vrstu straha” — strah od moći. No, ipak je strah od neporetka osnovniji: „Strah od građanskog rata osnažuje naše poštovanje javnog mira i vladavine prava, strah od totalitarizma drži nas budnima da branimo individualne slobode i liberalne ustanove, strah od fundamentalizma stalno nas podsjeća na važnost njegovanja političke kulture tolerancije i pluralizma” (str. 30).

Profesor Podunavac naglašava središnju ulogu straha u razmatranju problema političkog poretka i dokazuje da svaka teorija države i razvijena politička ideologija teži da izbjegne kolektivne posljedice straha. Oslanjajući se na ranije teorijske uvide i kontekstualizujući ih, on pokazuje da se o političkoj dinamici Balkana može razmišljati u širim okvirima Fererove političke teorije, čiji pojam kvazilegitimnosti može biti plodan za takvu analizu.

S obzirom na to da se politička teorija pita kako se politički poredak utemeljuje i kako da politička zajednica izbjegne ona stanja koja su opasnost za njezinu egzistenciju i urušavanje poretka (u neporedak),³ „osnovna osa političke teorije jeste konceptualizacija opasnosti za poredak i njegove temeljne vrijednosti i rasprava o instrumentima zaštite” (str. 123), kao što su konstitucionalne ustanove pravā, podjela vlasti, vladavina zakona i reprezentativna vlada, koje brane da se društvo „ne surva u stanje nesigurnih prava, neosiguranih sloboda i anarhije” (str. 123). Pri tome, naglašava Podunavac, ne smije se zaboraviti da je „konstitucionalizam, kao i politički liberalizam, rođen u atmosferi straha, okrutnosti i nasilja” (str. 130), njega su promovisali antiapsolutistički pokreti i „strahovi ustavotvoraca” iskazani u ustavnim mehanizmima odbrane od straha. Uz to idu i „strahovi građana” sa zahtjevima za politikom priznanja i demokratsko građanstvo. Na kraju, s krizom demokratije nastupaju i sami „strahovi demokratije” i njezina odbrana od „unutrašnjih” neprijatelja nastalih u okrilju demokratskih institucija.

³ „Ovaj strah od urušavanja poretka i temeljnih vrijednosti na kojima počiva (sigurnost, sloboda, mir) pratilac je svakog političkog društva” (str. 123).

Evropski i balkanski strahovi

Kad je riječ o evropskim i balkanskim strahovima, profesor Podunavac istražuje demokratske deficite u poslijeratnim društvima Jugoistočne Evrope i naročito naglašava populistički izazov evropskom političkom identitetu. Pritom utvrđuje da je demokratija pobijedila dva glavna „spoljna” protivnika — fašizam i komunizam — i postala univerzalni legitimacijski obrazac u modernom političkom društvu, ali se sada suočava sa dva nova — „unutrašnja” neprijatelja, a to su populizam, odnosno fanatični nacionalizam i religijski i etnički ekstremizam: „Populistički pokreti praćeni normalizacijom autoritarnih političkih režima glavni su činilac proširenog nepovjerenja i delegitimizacije ustanova reprezentativne demokratije” (str. 67).

S obzirom da je „razaranje i urušavanje poretka (legalitet) najgore stanje u kome se jedna zajednica može naći” (str. 111), profesor Podunavac uočava tri vrste razornih balkanskih strahova: 1) strah oslojnen na poseban oblik izgradnje države (nedovršena država) i nacije (zakašnjela nacija), tj. strah zajednice od gubitka identiteta i istrebljenja; 2) strah od neporetka kao stalni pratilac balkanskih naroda (koji ima svoj izvor u dužim periodima rata i nestabilnosti) i 3) politička legura „režima straha” koju rađaju rat, diktatura i nacionalizam, pri čemu je najrazvijeniji oblik režima straha cezarizam (str. 117).

Režimi straha

U poglavlju o „režimima straha” profesor Podunavac minuciozno razmatra različite tipologizacije tzv. negativnih političkih režima (diktatura, tiranija, despotija, apsolutizam, cezarizam, totalitarna diktatura), nalazeći da sve mogu da se podvedu pod zajednički nazivnik — autokratija, kao neograničena vladavina koja narušava vladavinu prava. Podunavac nalazi da ono što povezuje „stare” i „nove” diktature jeste, monteskjevski rečeno, onaj energetski princip koji ih hrani — strah. Pa su diktature, kaže Podunavac, režimi straha. On posebno naglašava da diktatura može „pod određenim uslovima postati trajno stanje” (str. 233). Ovdje vrijedi citirati njegovu definiciju autokratije: „Pokušavajući da označi autokratiju kao tip režima koji se podjednako razlikuje od demokratskih i hibridnih režima, označili bismo je u ovome radu kao tip režima koji otvoreno ograničava ili potiskuje političku kontestaciju i omogućava nosiocima političke moći da uslovljavaju i ograničavaju prava i slobode drugih, rezervišući za sebe mogućnost da djeluju izvan institucionalnih ograničenja. Autokratija je samovoljna i neograničena vladavina... Vladavina je neslobodna, mada narod može uživati određene nepolitičke slobode, pod paskom i diskrecijom vlastodršca” (str. 237).

Pored ovih teorijskih i konceptualnih razjašnjenja Podunavac nastoji da analizira političku tehnologiju ovih režima: „Upravo to je ambicija ovoga rada. Nastojaćemo da pokažemo koji su to mehanizmi

na koje se oslanjaju moderne autokratije u potrebi da obezbijede podršku, stabilnost i trajnost ovoga tipa vladavine” (str. 239). Time se bavi u posljednjem opoglavlju knjige ukazujući na dva tipa takvih režima straha na Balkanu: novu despotiju (Srbija) i cezarizam (Crna Gora do 2020. godine).

Režimi straha shvaćeni kontekstualno

Po njemu, politička legura koja je rođena u Srbiji je ona „koja prirodno formativnih principa na kojima počiva predstavlja najregresivniju formaciju koja se porodila u Evropi krajem 20 vijeka” (str. 259). Od normativnog optimizma devedesetih do javnog razočarenja u demokratiju zbog niske uspravljajuće sposobnosti vođa, institucionalnog deficita i sveopšte krize, u Srbiji je došlo do restauracije regresivnih politika na krilima populizma, kao „najizložtenijeg izraza političke patologije koja je izrasla u krilu demokratije i hrani se njezinim deficitima” (str. 273). To je iskvareni oblik demokratije kao nova opasnost za razliku od starih obuhvatnih ideologija, koji „obećava da će vratiti najviše demokratske vrijednosti,” a društvo postaje parohijalno, netolerantno i polarizovano. Za razliku od deskriptivnih pojmova u teoriji koji opisuju ovaj režim (ograničena demokratija, defektna demokratija, neliberalna demokratija, kompetitivni autoritarizam, autoritarni proceduralizam, hibridni politički sistem), Podunavac je ponudio analitički pojam „novog despotizma”, preuzimajući ga od Džona Kina.

Sistem despotizma se zasniva na strahu, a sam strah je nemoguće kontrolisati. Sami građani olakšavaju i legitimiziraju nekontrolisanu vlast. Novi despotizam urušava ustanove, javno polje, civilno društvo, gasi građanski aktivizam i otpor, desubjektivizuje građane zarobljene strahom i „ostavlja ih samovolji i kapricima despota” (str. 277). Mada nije do kraja konsolidovana i predstavlja hibridnu leguru porotka i neporetka, ova nova forma despotije izmiče uobičajenim pojmovima teorije demokratije. Otud je „novi despotizam” složena legura koja ima odlike cezarizma, uzurpacije, korupcije, plutokratije, autoritarne propagande i straha (up. str. 282), uz mehanizme autoritarne legitimacije, odnosno samoodrživosti režima — političkim alatima koje proizvodi sam režim da bi se održao i učinio prihvatljivim i stabilnim.

Profesor Podunavac Srbiju vidi kao postratno, poraženo diktatorsko društvo u kome je rat „inherentno razorio principe legitimiteta, ostavljajući ljude bez jasnih orijentira u njihovom individualnom i kolektivnom ponašanju”, što ih je učinilo ranjivim i podložnim političkim manipulacijama, pa je „egzistencijalni (hobesijanski) strah postao osnovni energetska princip njihovog ponašanja” (str. 261).

Kontekstualizacija razmatranja režima straha na primjeru Crne Gore svedena je na dvije osnovne odlike ovog cezarijskog oblika režima straha — harizmatiku vladavinu i plutokratski sistem, što je

izraženo i u samom naslovu ovog odjeljka: „Crna Gora između harizmarhije i plutokratije”. Netom „urušeni režim moći” koji je istrajavao trideset godina, Podunavac analizira kroz heurističku matricu „cezarijanske paradigme”, razlaganjem njegove anatomije moći i tehnologije vladanja. I tu posebno izdvaja: „snažnu personalizovanu vlast” (povremeno s odlikama „harizmatičke vlasti,,); neostvarenu rutinizaciju harizmatičkog autoriteta; neuspjeh oblikovanja „nove hegemonijske matrice”; oslanjanje na politiku identiteta (odnosno nacionalizam), patrimonijalizam i plutokratiju; i konačno sa mehanizmima nasilja i „organizacijom straha”, kao „posljednjeg pribežišta režima moći” (str. 341). Podunavac pritom ukazuje na unutrašnju transformaciju i degeneraciju režima od harizmarhije (2006) ka autokratiji (2020), gdje se „iza pravne i političke fasade oblikovao u osnovi paralelni privatizovani režim moći, koji kontroliše ključna dobra društva (novac, moć, statusi, javno polje)” (str. 342). Pritom, Podunavac ukazuje da je režim DPS-a bio „veoma uspješan” u realizaciji institucionalnih mehanizama režima moći, uspostavljajući skoro potpunu kontrolu resursa, harizmatički/cezaristički tip vladavine i patrimonijalni/plutokratski mehanizam raspodjele političke moći: „Ovaj režim moći je gotovo do perfekcije uspostavljen u Crnoj Gori” uz „nadmoć neformalnih nad institucionalnim kanalima komunikacije i uticaja i degeneraciju države u ‘privatni posjed’ vlastodržaca” (str. 351). Neprikosnoveni trodecenijski vladar Crne Gore („vješti politički tehnolog kome makijavelistički etos nije stran”) je, međutim, imao „sve uslove da političku dominaciju transformiše u formu aktivnog ‘moralno-intelektualnog vođstva’” (str. 343). Ali je propustio da odgovori na ključno pitanje „ko smo i zašto zajedno”, tako da je osnovno integrativno pitanje o kolektivnom identitetu i osnovama zajedničkog života ostalo otvoreno: „Svi ključni sporovi su ostali neriješeni i dodatno radikalizovani... Na djelu je bio posvemašnji proces etnifikacije javnih politika i nacionalizacije javnog diskursa...Iza konstruktiva ‘građanske države’ i ‘građanskog identiteta’ u osnovi se oblikovala osobita forma ‘ustavne hipokrizije’” (str. 344). Bez izgrađenog „hegemonijskog ujedinjavajućeg tkiva”, a zbog sve većeg demokratskog deficita, režim se sve više oslanjao na „proizvodnju straha, nesigurnosti i represije.” Vladajuća partijska grupacija i njezini ideološki aparati više nisu bili u stanju da „proizvede nove političke ideje i otvore prostor za demokratsku modernizaciju Crne Gore” (str. 347). U takvoj situaciji, posegnulo se za nacionalizmom: „Javno nepovjerenje u političku klasu, manjak snažnih i mobilizirajućih političkih ideja u političkom polju, uz osifikaciju, okoštavanje i petrifikaciju političke klase, koja sve više djeluje kao ekonomsko-korporativna klasa unutar jednog zatvorenog patrimonijalnog sistema — stvara organsku krizu, a odgovor na nju je rađanje nacionalističke hegemonijske strategije, sa nacionalizmom kao moćnom silom koja u ovakvim stanjima daje uputstvo za kolektivnu akciju” (str. 339). Time, prema Podunavcu, dolazi do dodatne depluralizuje i radikalizuje u društvu i socijalnu matricu društva čini potencijalno antagonističkom. Ova

politika identiteta „zakonito u ‘drugom’ proizvodi ‘neprijatelja’ i u osnovi je negativne integracije društva. Sve ovo u ustavnom i političkom poretku Crne Gore proizvodi osobitu formu napetosti između *ustavnog identiteta* utemeljenog na konstruktivnoj građanske države i *vanustavnog identiteta* — društvenog konsenzusa koji se proizvodi i organizira u javnom polju — koji je utemeljen na politici identiteta. Ova napetost osnovna je osa hegemonijskih borbi u Crnoj Gori” (str. 339–340).

Rezultat ove analize je snažna tvrdnja da „Crna Gora vapi za jednom razvijenom teorijom političke modernizacije i jednom formom samorazumijevanja socijalne i političke dinamike ovoga društva” (str. 320–321). Za to je otvoren „prozor mogućnosti” 2020. godine, ali ne i zagarantovan: „Građanska država i građanski identitet traže kompleksnije i masivnije mehanizme organizovanja i proizvodnje saglasnosti” (str. 336). ... Države poput Crne Gore, ako hoće da budu liberalno-demokratske i države *ustavnih patriota* ... biće još dugo u politici i u političkoj kulturi u nelagodnom suživotu komunitarizma, kolektivizma i populizma” (str. 338). Pri tome i sam Ustav „mora stalno da se bori protiv tendencije da njegov sopstveni kreator unosi pretpolitičke elemente u strukturu politike” (str. 338–339).

Zaključak Podunavca nije baš ohrabrujući niti optimističan: „Na neki način može se reći da je Crna Gora još uvijek pred *izborom između političke i demokratske konsolidacije i političke restauracije*” (str. 354), pri čemu on aktuelne zahtjeve za političkom reastauracijom vidi kao „teško upozorenje za demokratsku javnost i kritičko građanstvo” (str. 355).

I ako se pozovemo, kao više puta profesor Podunavac, na poznatu izjavu Hamiltona u N°1 *Federalista* da izgradnju političkog poretka ne treba prepuštati „slučaju i nasilju”, već vršiti aktivan izbor na poboljšanju političke zajednice „na osnovu razmišljanja i sopstvenog opredjeljenja” — u čemu je uloga dijaloga, rasprave i „javne pameti” centralna — knjiga Podunavca je upravo takav prilog kolektivnoj javnoj debati. I kao takva unijela je u našu akademsku sredinu jedno važno heurističko analitičko oruđe, ali predstavlja i jednu od najuspješnijih — van polja političkih i ideoloških borbi u Crnoj Gori — objektivnih analiza crnogorskog projekta građanske države, njegove unutrašnje petnaestogodišnje razgradnje i potencijalnih strategija njegove reafirmacije.

